

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.- June. 2021, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2021ء، مسلسل شمارہ 11

☆ ڈاکٹر انعام الرحمن صفدر

تاریخی تحقیق دے مسئلے

Abstract

Historical research is one of the most important school of thought in criticism. This article is a brief description of the problems faced by the historical researchers. To find out the original manuscripts of the past eras, especially of the writers of the remote areas the must important problem for the research. Then the manuscripts too may have some errors and omissions. This research is a very important for history, culture and thoughts of the people of a certain era.

ادب دے کھیتروچ کسے وی ادب پارے نوں سکھیاں تیک اپڑاں لئی اوہدے کھرے کھوٹے پہلو وواں نوں سامنے لیانا پیندا اے۔ کیوں جے ادب سماج دا آئینہ ہوند اے۔ ایس لئی اوہدی جڑ تیکر اپڑن لئی درپیش اوکڑاں نوں واضح کرن لئی ضروری اے کہ سائنسی طریقہ ورتیا جائے۔ جیہدے لئی اوڈا ڈکھوج ڈھنگ ورتوں وچ لیاندے جاوے۔ کھوج دا عمل بندے دے کائنات وچ آن نال ای شروع ہو گیا سی۔ انسان نے کیہ؟ کیوں؟ تے کدوں؟ ورگے سوالاں نال مڈھ قدم توں ای متھالا لیا تے ہولی ہولی ایہناں جواباں نوں لہجے کے اوہناں نوں نکھارن دا آہر کرن لگا۔ فرہنگ آصفیہ وچ ”تحقیق“ دے معنے: ”تلاش، تجسس، تفتیش، چھان بین، کھوج، سراغ، دریافت اور جانچ“۔ (1)

فیروز اللغات وچ ”تحقیق“ دے معنی:

”اصلیت معلوم کرنا، دریافت کرنا، درستی، صحت، دریافت، تفتیش، جانچ پڑتال،

سچائی، صداقت، اصلیت، یقین، تصدیق پایہ ثبوت کو پہنچنا۔“ (2)

تحقیق مسلسل تلاش تے جستجو والے رویے داننا اے۔ ایس بارے گیان چند جین لکھدے نیں۔

”تحقیق عربی لفظ ہے یہ باب تفصیل سے مصدر ہے۔ اس کے اصلی حروف ح ق

ق ہیں۔ اس کا مطلب حق کو ثابت کرنا یا حق کی طرف پھیرنا۔“ (3)

معنوی تے اصطلاحی حوالے نال تحقیق دا کھلار ڈھیر اے۔ تحقیق نہ تے کسے جادرو ویے داننا اے تے نہ ای کوئی

جھوٹ دا کاروبار۔ ایہہ سچ دا کاروبار اے جیدے وچ منطقی تے معروضی رویے ورتے جاندے نیں۔ ایہدے نتیجے تے

نظریے بدلے رہندے نیں۔ ادب وچ تحقیق دی اہمیت ہمیشہ مسلم رہی اے۔ مالک رام اپنے مضمون ”اُردو میں تحقیق“

وچ لکھدے نیں:

”تحقیق عرب زبان کا لفظ ہے اس کا مادہ ح ق ق ہے۔ جس کے معنی ہیں

کھرے کھوٹے کی چھان بین یا کسی بات کی تصدیق کرنا، دوسرے لفظوں میں

تحقیق کا مقصد یہ ہونا چاہیے کہ ہم اپنے علم و ادب میں کھرے کھوٹے سے مغز کو

چھلکے سے، حق کو باطل سے الگ کریں۔ انگریزی لفظ ریسرچ کے بھی یہی معنی

اور مقاصد ہیں۔“ (4)

کائنات دے راز جان لئی انسان کھوج دے عمل نوں ورتوں وچ لیاندا اے۔ انسان نوں قدم قدم تے ایہدی

اہمیت دا احساس ہوندا اے نہ صرف دنیاوی علماں لئی کھوج نوں اُچھا مقام دتا گیا۔ سگوں حدیثاں دی تدوین دے حوالے نال

خاص کر کے امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ نے صحیح بخاری وچ اہم اصول طے کردتے۔ تحقیق ادبی فن پاریاں وچ صداقت تیک

اڳڑن داننا اے جے ایہہ عمل نہ ہوئے ہووے تے فن پارے دی نہ صرف تصدیق تے تردید دا عمل رک جائے گا سگوں

اوہناں دی اہمیت نوں وی واضح نہیں کیتا جاسکدا۔ جمیل جالبی لکھدے نیں:

”تحقیق کا کام سچ کو جھوٹ سے، صحیح کو غلط سے الگ کر کے اصل حقیقت کو

دریافت کرنا ہے۔“ (5)

کھوج دا کھلار ڈھیر موکلا اے۔ کھوج وچ ہر لمحے کسے نہ کسے نویں گل دا انکشاف ہوندا اے۔ کئی وار کھوج کار اپنے

اُسارے ہوئے تحقیقی نظریے وچ آپ ای نواں پہلو لھ لیندا اے۔ کیوں جے کسے واقعے دے زمان تے مکان تیک اپڑ کے ای نظریہ قائم کیتا جاندا اے پہلے نظریے تے نظر ثانی توں بعد نظریہ بدلایا جاندا اے۔ جس راہیں کھوج کھیتر وچ اصل تیک اپڑیا جاسکدا اے۔ مضمون ”تحقیق و تنقید“ وچ درج اے:

”تحقیق کے لغوی معنی کسی شے کی ”حقیقت“ کا اظہار یا اس کا اثبات ہے۔

اصطلاحاً یہ ایک ایسے طرز مطالعہ کا نام ہے جس میں موجود مواد کے صحیح یا غلط کو

بعض مسلمات کی روشنی میں پرکھا جاتا ہے۔“ (6)

کسے وی کم نوں کرن لئی اوس دے کجھ اصول مرتب کیتے جاندے نیں۔ کھوج وی اصولاں دی پابند ہوندى اے جیہڑی معروضی تے معیاری نچیاں تیک اپڑاندی اے۔ کھوج ذاتی دلچسپیاں تے تعصباں توں دامن بچا کے چلدی اے۔ متعصب تے جانبدار کھوج کھوٹے سکے وانگ اے۔ جیہدا کوئی خریدار نہیں۔ کھوج لئی دیانتداری تے سچ سنن تے لکھن دا حوصلہ ضروری اے۔ اصولاں توں ہٹ کے کیتی گئی کھوج ادب وچ آن والیاں نویاں نسلاں لئی کراہے دا سبب بنے گی۔ کیوں جے دھکو دھکی حاصل کیتے گئے نتیجے کسے منطقی نتیجے تک نہیں اپڑاسکدے۔ کھوج انسانی مسئلیاں داخل اے۔ کھوج دا عمل ترتیب دا پابند ہوندا اے۔ کھوج جیہا انسانی عمل اے جس نوں سماج اپنے مخصوص حالات وچ اپنا ندا اے۔ رشید حسن لکھدے نیں:

”کسی امر کی اصلی شکل کا تعین اس وقت ہوگا جب اس کا علم ہو کہ یہ صحیح ہے کہ کسی

چیز کا معلوم نہ ہونا اس کے نہ ہونے کی دلیل نہیں ہو سکتا۔“ (7)

کھوج بنا کسے وی ادب پارے دی اہمیت نکھڑ کے سامنے نہیں آسکدی۔ ادب وچ کھوج معلوم توں نامعلوم ول پندھ اے جد کہ سائنس وچ نامعلوم توں معلوم ول دا پندھ اے۔ انج کھوج پاروں ادب دے پڑ وچ مبہم تے قیاس تے مبنی خیال جنم نہیں لین گے۔ تاریخی تحقیق بارے جمیل احمد رضوی لکھدے نیں:

”دستاویزی تحقیق کو تاریخی تحقیق (Historical Research) بھی کہتے

ہیں۔ شروع میں ہمیں یہ جاننا چاہیے کہ تاریخ سے مراد کیا ہے؟ لغت میں اس

کے معنی ہیں وقت کی نشاندہی۔ (8)

تاریخی کھوج وچ کسے واقعے حقیقت یا تصور نوں ایویں قبول نہیں کیتا جاندا سگوں اک تاریخی کھوجی داکم ہر قسم دے واقعاں تے ہتھ پتتاں دا پوری طرحاں تجزیہ کر کے چھان بین کر کے اصل گل سامنے لیانا اے۔ تاریخی کھوج کسے جعل سازی نوں قبول نہیں کردی سگوں مستند حوالے طلب کردی اے۔ پہلے توں معلوم ہتھ پتتاں نوں نویں سرے توں جانچ کے نظریے قائم

کہتے جانے نہیں۔ ڈاکٹر ثار احمد زبیری لکھدے ہیں:

”تاریخی تحقیق ماضی کے واقعات، تغیرات اور تجربات کے ایسے دقیق مطالعے کا

نام ہے جس میں معلومات کے ذرائع اور ان سے سامنے آنے والی شہادتوں کو

پرکھا جاتا ہے اور ان کی توضیح کی جاتی ہے۔“ (9)

کے مسئلے نوں اوس دے تاریخی پس منظر وچ پرکھیا جائے تے اوس نوں تاریخی کھوج کہیا جاندا اے۔ ماضی دیاں غلط فہمیاں نوں دور کرنا تے حقیقت سامنے لیانا۔ تاریخی کھوج داکم ایس لئی صبر آزما اے محقق نوں اڈواڈ تاریخی واقعات تے حقیقتاں نوں ماضی وچ جا کے پرکھنا ہوندا اے تے کھوج لئی چپے چپے تے اپڑنا محقق لئی اوکھا ہو جاندا اے۔ پراگلی نسل نوں بے راہروی توں بچان لئی اپنے آپ نوں کراہے پا کے راہ لہہ لینا تاریخی کھوج دے کھیتز وچ اصل راہ لہسن نوں ای کہندے ہیں۔ پٹھ پچھے کیتیاں حقیقتاں ای محقق نوں اصل تاریخ تیک اپڑاندیاں ہیں۔

تاریخی موضوع تے کم کرن لئی متن دی لوڑ ضروری اے موضوع بارے لکھے گئے متن جانچے جانے نہیں۔ ایہتھوں تیک کہ کاتب تک دا پتہ لایا جاندا اے تے تاریخی حوالے نال اوہدے توں جعلی پن دیاں پرتاں لائیاں جان دیاں ہیں۔ کھوج نویاں حقیقتاں تے نویں نتیجے لہجے کے سامنے لیان داناں اے۔ پہلے توں معلوم حقیقتاں نوں خاص ترتیب نال اک تھاں اکٹھا کرن نال کوئی کھوج نہیں ہوندی۔ کھوج وچ تصوراں دیاں نویاں تعبیراں سامنے آندیاں ہیں۔ نویں جہان تے نویں آسمان لہجہ دے ہیں۔ ایس کم وچ تاریخی پٹیاں تے جمی یا جمائی گئی دھدل نوں سیانف تے منطق نال صاف کر کے اصل گہرائی تیک اپڑیا جاندا اے کم اوہو کر سکدا اے جس دامتراج کھوج تے چھان پھٹک کرن والا ہووے۔ ایہہ محقق نوں تحریک دیندا اے کہ اوہ مسئلے جیہڑے وکھ قسم دی صورتحال دی پیداوار ہیں تاریخی دے اصل پس منظر نوں لکا دیندے ہیں تاریخی محقق دی ذمہ داری اے کہ اوہ پردے اوہلے اوہناں واقعات تے منظر اں نوں لوکا لئی سامنے لے آئے۔ تاریخی کھوج دے بنیادی مسئلے بارے ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے ہیں:

”چونکہ تاریخ کے بارے میں ہمیں معلومات کتب، دستاویزات اور پرانی تحریروں

سے ملتی ہیں اس لئے ان کی اعتباریت جانچنے کا کوئی ذریعہ نہیں۔ تاریخ میں ہر

مؤرخ نے اپنے انداز میں تجربات و مشاہدات بیان کئے ہیں۔ جو اکثر دوسرے

مورخین سے مختلف ہوتے ہیں۔ اس لئے سچائی تلاش کرنا مشکل ہے۔“ (10)

تاریخی کھوج اوہناں فن پاریاں بارے اے جیہڑے عام طور تے تخیل دی اڈاری دے سہارے پھیلے نیں۔ اوہناں وچوں حقیقتاں لہنیاں اکھا اے۔ تخلیق وچ تخیل غالب اے پر تحقیق وچ تخیل دے عمل دے تابع رکھیا جاندا اے۔ جس پاروں تاریخ دے مسخ شدہ پہلو سامنے آندے نیں۔ کسے واڑے واقعہ دی صحیح تاریخ داپتہ نہیں چلدا۔ مورخ دی دتی تاریخ تے اعتبار کرنا ٹھیک نہیں ہوندا اوہدے بارے محقق نوں گوہ لگانا چاہیدا اے اصل تاریخ کیہ بن دی اے یا واقعہ دور دا اے کہ نہیں؟ مورخ دے کڈھے اکھراں وچ فرق نوں نکھیرن لئی اوہناں اعداد و حساب آپ لانا چاہیدا اے۔ تاں جے تاریخی کھوج وچ جعلی پن توں بچیا جاسکے۔ جے اصل تاریخ نہ نکل سکے تے اوس کم نوں چھڈ دینا چاہیدا اے تاں جے نویں آن والے محقق اوس نوں چھان پھنگ کے صحیح نتیجے سامنے لیا سکے تے تاریخی واقعہ ناقص تحقیق دا پلندہ بنن توں بچ سکے۔ ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے نیں:

”اس بات پر بھی اختلاف پایا جاتا ہے کہ آیا چند مورخین کی آرا پر عمومی رائے قائم کی جاسکتی ہے اور ان کی اعتباریت کا معیار کیا ہو سکتا ہے۔ کیونکہ اکثر مورخ تصورات، تخیلات اندازوں اور مفروضوں پر تاریخ کی عمارت کھڑی کرتے ہیں۔ یہ وہ مسائل ہیں جو غور طلب ہیں۔ (11)

کسے خاص دور دے حالات تے واقعات وچ مورخ نوں اہمیت دتی جاندی اے مورخ ڈھیر فائدے تے مصلحتاں نوں حق سچ لئی نظر انداز کر کے اعتبار دی سند حاصل کر دے نیں تے تاریخ گوئی نوں اپنی ذہانت تے محنت نال شک شبہ توں باہر ہو کے کھوج دے میدان نوں موکلا کر دے نیں۔ کجھ اجیہاں گلاں وی نیں جیہناں دے صحیح اصول قاعدے نہ ہون پاروں اصل حقیقت توں بھنگ کے کراہے پیا جاسکدا اے۔ تاریخی کھوج گوہ دی سچائی نوں ظاہر کرن دا اول دس دی اے۔ گوہ لانا صرف ذاتی نفع لئی نہیں ورتیا جاندا سگوں کھوج راہیں اوہدے معاشرتی فائدے دی بھالے جاندے نیں۔ پر کجھ حقیقتاں میسر نہیں آندیاں جیہڑیاں سچ نوں ثابت کر سکے۔ ڈاکٹر نذیر احمد لکھدے نیں:

”بسا اوقات محقق جس نتیجے پر پہنچتا ہے وہ دراصل عین حقیقت نہیں ہوتی بلکہ محدود ذرائع و مسائل تحقیق کی بنا پر اسی نتیجے کو حقیقت کا نام دینا پڑتا ہے۔“ (12)

تاریخی کھوج وچ داخلی یا خارجی جذبیاں نوں قبول نہیں کیتا جاندا۔ ایہدا کم حقیقتاں تے واقعاں نوں معتبر ذریعے توں حاصل کر کے اوہناں دا معروضی نتیجہ سامنے لیا جاندا اے۔ ایس وچ نامکمل نتیجے پیش نہیں کیتے جاندے۔ جیہناں ذریعہ توں تحقیق دے کھیت وچ آون والے لوکاں لئی کارگر بنانا ہووے اوس وچ غیر ذمہ داری توں کم نہیں لیا جاندا۔ حقیقت تیک اپڑنا ممکن ہو

سکے ایہدے لئی بعض کتاباں وچ اخیرتے اشاریے توں کم لتا جاندا اے۔ جیہدے توں شخصیت، زمانے بارے معلومات لہجہ جاننیاں نیں۔ نویں تحقیق دے پہلواں راہیں تاریخی تحقیق دیاں راہواں سوکھالیاں ہو گئیاں نیں۔ حنیف نقوی ہوری لکھدے نیں:

”تاریخ سے متعلق کتابوں کا ایک آخری لیکن نہایت اہم جز ان کا اشاریہ ہوتا

ہے۔ اشاریے کے بغیر اس قسم کی کتابوں سے استفادہ میں جتنی دشواریاں پیش

آتی ہیں اور جس قدر وقت صرف ہوتا ہے اس کا اندازہ کرنا مشکل ہے۔“ (13)

کیوں جے معلوم حقیقتاں نوں نویں سرے توں جانچنا ہوندا اے جس پاروں حقیقتاں توں نظریے بن دے نیں۔ محقق دا آن والے ویلے وچ نت نویں امتحاناں نال واہ پیندا اے کیوں جے تاریخ اپنے کچھ اپنیاں نشانیاں چھڈ جاندا اے۔ جیہناں نوں پچھانا سوکھانئیں۔ تاریخ ہمیشہ فکری مغالطیاں توں پاک ہوندا اے۔ ایہد اہم ذریعہ ترقیمہ اے جیہڑا کتابیاں مخطوطے دے اخیرتے کا تب ولوں لکھیا جاندا اے۔ ایہہ کا تب بارے اہم گلاں ہوندىاں نیں۔ ڈاکٹر اسلم ادیب لکھدے نیں:

”ترقیمہ اصطلاحاً اس تحریر یا عبارت کو کہتے ہیں۔ جو کا تب یا ناقل کے کسی کتاب

کی نقل سے فراغت کے بعد اس واقعے کی یادگار کے طور پر اس کتاب کے آخر

میں سپرد قلم کرتا ہے۔ اور اس میں اجمالاً اس کتاب اور اس کی کتابت کے بارے

میں بنیادی نوعیت کی ضروری معلومات فراہم کر دی جاتی ہے۔“ (14)

کتاب دانان، مصنف دانان، کا تب دانان، تاریخ کتابت، مقام دانان۔ درست نہ لکھیا جائے تے تاریخی تحقیق وچ مسئلیاں دے ڈھیر لگ جانداں نے اصل تاریخ کا تب تے مصنف تک اپڑنا ناممکن ہو جاندا اے۔ بعض ویلے کجھ عوامل تاریخی تحقیق وچ مشکل دا کارن ہوندے نیں جیویں کاغذ دا پرانا نہ ہونا سگوں رنگ کر کے اوس نوں پرانا بنا دینا دو جا اوس دور دی سیاہی دا پتہ لانا، املا ڈھنگ توں پتہ لانا کہ مخطوطہ کس دور لکھیا گیا۔ انج جعلی پن دے رویاں توں بچیا جاسکدا اے۔ غلطیاں توں بچن لئی ضروری اے کہ محقق کاغذ دی روشنائی دی قدامت دے نال نال دے لسانی مزاج توں وی واقف ہووے۔ کجھ مسائل شاہی مہراں نال وی دور ہوندے نیں جیویں مغل بادشاہاں دے قلمی نسخیاں تے مہراں لگیاں سن۔ جیہڑیاں فرماناں یا دستاویزاں نوں (عرض دید شد) دے حوالے نال لائی جانداں سی۔ اوہناں توں تاریخ دا گوہ لایا جاندا۔ بادشاہ جیہڑی کتاب پڑھدے اوس تے عرض دیدہ شد لکھ جاندا۔ جس پاروں کھوج نوں اگے ودھن لئی مدد ملدی۔ انسان ماضی نوں بنیاد بنا کے حال نوں بہتر بناندا اے حال دی بنیاد تے مستقبل دی عمارت اساردا اے۔ ایہناں تنّاں وچ تاریخی اعتبار نال جڑت ہونی

چاہیدی اے۔ ماضی دے گواچے پناں دا پتہ لان لئی اوس دور دے اہم لوکاں تے مورخاں، معاشی تے سماجی حالات نوں گمکھ مڈھ رکھیا جاندا اے۔ تاں جے کھوج کرن لگیاں اوس دور دی جھکم مواد وچ نظریں ڈٹھے تاریخی کھوج دے کھیتز کوئی گھاٹ نہ رہ جائے۔ کیوں جے تاریخ ای تعلیم تے تربیت وچ قوماں دی مددگار اے۔ تاریخ راہیں نظام تعلیم نوں بہتر بنانا، نہ کہ بھلکھیاں دے اُنھے کھوہ وچ سٹ دینا۔ ایہناں مسئلیاں پاروں تعلیمی شعبے وچ ترقی دین والے ادارے جویں کُتب خانے تے لائبریریاں غلطیاں دے پلندیاں نال بھریاں نیں۔ جس پاروں تعلیمی نظام وی کراہے پے رہے نیں۔ نصاب وچ غلط تاریخی واقعے درج نیں جیہناں دی اصلاح ضروری اے۔ تاریخی تحقیق حقائق نوں سامنے لیاندی اے تاں جے اوہناں دی سچائی تے شک دور ہوئے تاریخی تحقیق دا اصل سوماہ حق تے سچ اے۔ مفروضیاں دی بنیاد تے اکٹھے کیتے دستاویزی ثبوت صحیح نہیں کڈھ سکدے۔ بنیادی تے ثانوی ماخذاں راہیں تاریخی تحقیق لئی دامواد لہجہ سکدا اے پر دونواں وچ صداقت نہ ہون پاروں حقیقی پہلو لکے رہندے نیں۔ جیہڑے مسئلہ دا پیش خیمہ ہوندے نیں۔ ثانوی ماخذاں دی بنیادی ماخذاں راہیں تصدیق کرنا سوکھانئیں پہلی واری بنیادی ماخذاں نوں جانچ پرکھ لیا جائے کیوں جے دوبارہ بنیادی ماخذ دالہنا ناممکن ہو سکدا اے۔ بنیادی اندراجاں وچ سچ کے ٹرنا ہوندا اے کجھ ماخذ دو جے شہراں یا مکاں وچ ہوندے نیں جیہناں تیک رسائی مشکل ہوندی اے۔ ایہناں ماخذاں وچ سرکاری ریکارڈ، ذاتی ریکارڈ، زبانی روایتاں، تصویری ریکارڈ، مطبوعہ مواد میکاکی ریکارڈ، آثار، مادی آثار، مطبوعہ آثار، خطی مواد، پھنکل، سوالنامے، دستاویزاں، فہرست، وثیقہ، کرنیکل، قصے کہانیاں، مخطوطے، یادداشت، یادگار، رجسٹر، جدول، رول، سنداں حق تے مراعات توں جے استفادہ نہ کیتا جائے تے مسائل ودھ جاندا اے نیں جے مواد دی فراہمی وچ جعلی پن ہووے تاں وی حقیقتاں بھالئیاں اوکھیاں ہو جاندیاں نیں۔

برصغیر پاک و ہند وچ تاریخی دستاویزاں نوں تحفظ دین دا کوئی طریقہ نہیں۔ کجھ دہاڑیاں دے حملیاں پاروں ضائع ہو گیا کجھ جانڈیاں بھجیاں سانجھ نہ کیتی گئی۔ جد کہ یورپین تے دو جے ترقی یافتہ مکاں وچ اچھے وی عجائب گھراں وچ اخبار، جریدے تے رسالے وغیرہ دیاں کاپیاں موجود نیں۔ جیہناں پاروں تاریخی ابہام توں بچیا جاسکدا اے۔ ہر لنگھیا دن تاریخ اے جیہڑا کدھرے نہ کدھرے زمانے وچ اپنے نقش چھڈ جاندا اے۔ اوہناں نقشاں نوں کسے حد تک جیوندار رکھیا جاسکدا اے۔ تاریخ سانبھن والے ای بہتر دس سکدے نیں پر جدید دور وچ کمپیوٹر تے انٹرنیٹ دی ایجاد نے ایس مسئلے داخل کڈھ لیا۔ جس پاروں تاریخی مواد ڈھیر دور پٹھیاں سُنیا تے ویکھیا جاسکدا اے۔ کیمرے دی اکھ وچ مواد نوں محفوظ کر کے ہر طرحاں دے ابہام توں بچیا جاسکدا اے جس پاروں حقیقت تیک اپڑن لئی سوکھا اے۔

تمام مسئلیاں نوں جانن توں بعد جا پدا اے کہ تاریخی تحقیق توجہ طلب، وقت طلب تے اکھا کم اے۔ ایس وچ سچ جاننا اوکھا ضرور اے پر ناممکن نہیں۔ ایہناں مسئلیاں ول توجہ دے کے تاریخی کھوج دے پڑنوں بہتر کہتا جاسکدا اے۔ تاریخی کھوج کسے وی قوم دی تاریخ، ثقافت نوں جانن توں دکھاوہنوں آون والے ویلے وچ غلطیاں توں بچا کے ترقی ول پریدی اے۔ اداریاں، دفتریں، سرکاری یا پرانے دستاویزاں نوں جانچیا تے سانبھیا، تاریخی ورثیاں نوں سنبھالیا جائے۔ انج تاریخی کھوج کسے ملک تے قوم دے ادب نوں کراہے پین توں بچاندی اے۔ جس راہیں جعلی پن دے رویے توں بچیا جاسکدا اے۔

حوالے

- 1- احمد دہلوی، سید، مولوی۔ فرہنگِ آصفیہ (جلد اول)، لاہور: مکتبہ حسن سہیل لمیٹڈ مارکیٹ، 1974ء، ص 595
- 2- فیروز الدین، مولوی، فیروز اللغات اردو جامع، (نیا ایڈیشن)، لاہور: فیروز سنز، س۔ ن، ص 348
- 3- گیان چند جین، ڈاکٹر۔ تحقیق کا فن، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2003ء، ص 9
- 4- مالک رام: ”اردو میں تحقیق“، مشمولہ اردو میں اصول تحقیق (جلد دوم): مرتبہ ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش، اسلام آباد: ورلڈ ویشن طبع چہارم، 2001ء، ص 80
- 5- جمیل جالبی، ڈاکٹر۔ ادبی تحقیق، لاہور: مجلس ترقی ادب کلب روڈ، جون 1994ء، ص 11
- 6- عبداللہ، سید، ڈاکٹر۔ مباحث، لاہور: مجلس ترقی ادب، فروری 1965ء، ص 365
- 7- رشید حسن خان۔ ادبی تحقیق (مسائل اور تجزیہ)، لاہور: الفیصل اردو بازار، نومبر 2003ء، ص 7
- 8- سید جمیل احمد رضوی: ”دستاویزی طریقہ تحقیق“، مشمولہ اردو میں اصول تحقیق (جلد اول) مرتبہ ڈاکٹر ایم سلطانہ بخش، اسلام آباد: ورڈ ویشن پبلشرز، 2001ء، ص 150
- 9- نثار احمد زبیری، ڈاکٹر۔ تحقیق کے طریقے، کراچی: فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، مارچ، 2000ء، ص 72
- 10- اسلم ادیب، ڈاکٹر۔ تحقیق کی بنیادیں، لاہور: بیکن بکس، 2003ء، ص 126
- 11- اوہی، ص 127
- 12- نذیر احمد، ڈاکٹر۔ ”تاریخی تحقیق کے بعض بنیادی مسائل“، مشمولہ تحقیق شناسی (فن تحقیق اور تدوین پر مقالات) با ترتیب و حواشی رفاقت علی شاہد، لاہور: القمر انٹر پرائز، 2003ء، ص 52
- 13- حنیف نقوی، پروفیسر۔ تحقیق و تدوین مسائل اور بحث، لاہور: بیکن بکس ہاؤس غزنی سٹریٹ، 2012ء، ص 201
- 14- اوہی، ص 225